

نقش غلامان در شهرسازی صفویه

(مطالعه موردی: مجموعه علیقلی آقا)

دکتر الیاس صفاران^(۱) - دکتر غلامعلی حاتم^(۲) - همایون آیتی^(۳)

چکیده

موضوع حامیان و بانیان آثار معماری و کیفیت تأثیرگذاری آنان بر مسیر شکل‌گیری آثار معماری و توسعه شهرسازی همواره از موضوعات بحث برانگیز تاریخ معماری و شهرسازی در ایران بوده است. بانیان آثار معماری در دوره صفویان که عموماً از صاحب منصبان حکومتی و درباری بودند نقش مهمی در ساخت و ساز آثار معماری و شهرسازی داشته‌اند. تا پیش از صفویان صاحب منصبان حکومتی ساخت بناهای معماری را صرفاً در جهت ارتقای منزلت و جایگاه اجتماعی و سیاسی خود انجام می‌دادند. اما در دوره صفویان صاحب منصبان - که خود را غلامان و خادمان شاه می‌شمردند - به منظور ابراز وفاداری به شاه، تثبیت حکومت و همسویی با مقاصد توسعه‌گرایانه شاهان به ساخت بناهای معماری اعتنا می‌کردند. این موضوع تأثیر مستقیمی بر فرایند تحول معماری و شهرسازی عصر صفوی به ویژه در شهرهای اصفهان و کرمان داشته است.

در این مقاله مجموعه علیقلی آقا به عنوان یکی از آثار معماری عصر صفویان در قرن دوازدهم هجری که محصول رواج این نگرش و اعتنا به اندیشه گسترش محیط مصنوع در میان خادمان شاهان صفوی است، بررسی و مطالعه شده است. پرسش اصلی پژوهش این است که صرف نظر از نقش شاهان صفوی، صاحب منصبان حکومتی چه تأثیری بر فرآیند توسعه و تحول معماری و شهرسازی این عصر داشته‌اند؟ چارچوب نظری این تحقیق بر این اصل استوار است که مشارکت غلامان شاه یکی از مؤلفه‌های اصلی توسعه معماری و شهرسازی عصر صفویان بوده است. در این مقاله از روش تاریخی - تحلیلی استفاده شده و گردآوری داده‌ها به صورت اسنادی و میدانی بوده است.

کلید واژه‌ها:

معماری و شهرسازی، صفویان، اصفهان، غلامان بانی، علیقلی آقا، معماری مذهبی، ابنیه کاربردی.

۱. مقدمه

تشکیل حکومت صفویه در ایران، به عنوان یک دولت شیعی نه تنها یکی از مهم‌ترین فصول تاریخ سیاسی و مذهبی ایران را رقم زد بلکه مقطعی درخشان در تکوین و گسترش معماری و شهرسازی در ایران به شمار می‌رود. تشکیل و تثبیت سلسله صفویه در تاریخ ایران از چندین منظر حائز اهمیت بوده و نتایج و پیامدهای مهمی داشته است. وحدت سیاسی، ملی و مذهبی جامعه ایران در نتیجه رسمیت یافتن مذهب تشیع^(۴)، ارتقای جایگاه ایران مستقل و مورد احترام در معادلات بین‌المللی، تثبیت یک حکومت مرکزی مقتدر در ایران و توسعه فرهنگ و هنر از جمله نتایج روی کار آمدن این سلسله بوده است.^(۵)

در نظری اجمالی به اقدامات و دستاوردهای پادشاهان صفویه و مقایسه آنها با یکدیگر، می‌توان اذعان داشت دوران شاه‌عباس اول^(۶) نقطه عطفی در تاریخ سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایران بوده است. اقدامات مدبرانه شاه‌عباس باعث شد تا محققان او را با پسوند «کبیر» بشناسند و سلسله صفوی را نیز یک امپراتوری تمام عیار بخوانند. یکی از مهم‌ترین اقدامات شاه‌عباس در سال‌های ابتدایی پادشاهیش انتقال پایتخت سلسله صفویه از قزوین به اصفهان در سال ۱۰۰۶ ه‍.ق / ۱۵۹۰ م بود.^(۷)

انتخاب اصفهان به عنوان پایتخت صفوی نتایج و پیامدهای مهمی برای این سلسله به ارمغان آورد که در نتیجه آن اصفهان به موقعیت مهم و درخشانی دست یافت^(۸). به عبارت دیگر عظمت و شکوفایی اصفهان از سال ۱۰۰۶ ه‍.ق و زمانی که شاه‌عباس پایتخت امپراتوری صفوی را از قزوین به آنجا منتقل کرد، آغاز شد^(۹). با اراده شاهان صفوی روند توسعه اصفهان تا آنجا پیش رفت که برخی مستشرقان ضمن بازدید از اصفهان این شهر را مادرشهر پادشاهی ایران و بزرگ‌ترین و زیباترین شهر در سراسر

مشرق زمین خوانند.

در این دوره علاوه بر سایر پیشرفت‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی، با انتقال مرکز حکومت به اصفهان، مقطع مهمی در رشد و گسترش هنر و معماری به مرکزیت پایتخت جدید صفویان آغاز شد و همزمان با سلطنت شاه عباس دوره توجه جدی به هنرها شکل گرفت (۱۰).

شهر اصفهان در دوران حکومت شاه عباس و جانشینانش از حیث تجمل و شکوه و ابنیه، توسعه و گسترش چشمگیری پیدا کرد و تبدیل به یک نمونه کامل شهر با معماری و شهرسازی متناسب شد. الرفاعی درباره پیشرفت‌های هنری اصفهان در عصر شاه عباس نوشته است: «اصفهان در دوره پادشاهی شاه عباس به لحاظ نقشه عمومی شهر و بناهای مذهبی اش نمونه‌ای یگانه از شهرهای اسلامی به شمار می‌رفت. هنر ایرانی در این دوره توانست وارد هندوستان شود و در آن اثر هنری مشهوری مانند تاج محل را در آگره به وجود آورد...» (۱۱)

صرف نظر از اهمی که پادشاهان صفوی در شکل دادن به محیط فرهنگی شان از طریق معماری داشتند، صاحب منصبان و غلامان و خادمان وفادار حکومتی نیز کوشیده‌اند بر پدید آمدن آثار معماری در این دوره تأثیر گذار باشند. سهم مهمی از معماری عمومی عصر صفوی به ویژه در نیمه اول قرن یازدهم ه.ق / هفدهم م با غلامانی مرتبط است که قدرت مدیریت و نظارت داشتند. از جمله این غلامان می‌توان به محب علی بیگ الله، داروغه اصفهان و مرشد غلامان شاه عباس، الله وردی خان غلام گرجی شاه عباس اول، گنج علی خان زیگ والی کرمان در زمان شاه عباس اشاره کرد که به ترتیب در ساخت بناهای معماری صفویه نظیر کلیسای جلفا و مسجد امام، پل الله وردی خان و مجموعه میدان گنج علی خان در کرمان نقش مهمی داشته‌اند (۱۲).

مجموعه علیقلی آقا یکی دیگر از آثار ارزشمند معماری اصفهان است که توسط یکی از غلامان صفوی ساخته شده است. این مجموعه توسط علیقلی آقا، از خواجه سرایان صفوی در زمان شاه سلیمان و شاه سلطان حسین در نیمه اول قرن دوازدهم هجری بنا نهاده شده است. این مجموعه که از نظر سبک متعلق به معماری مکتب اصفهان دوره پایان عصر صفویه است شامل بازارچه و چهارسوق، حمام و مسجدی به همین نام است که در کنار هم ضمن نمایش همبسته‌ای از انواع هنرهای مذهبی و کاربردی اصفهان عصر صفوی یادآور پیوندهای چند بعدی در قالب کالبد معماری آن دوره است.

موضوع بانیان آثار معماری و نحوه تأثیرگذاری آنان بر فرآیند شکل‌گیری آثار معماری و تحول شهرسازی در ادوار تاریخی مختلف همواره یکی از موضوعات بحث برانگیز در تاریخ معماری و شهرسازی ایران بوده است. درباره این موضوع و مشارکت بانیان در حوزه معماری چندان تحقیق نشده است. در متون تاریخی نیز تنها به ذکر نام پادشاه و بانیان بنا بسنده شده و اطلاعات بیشتری درباره هنرپروران واسط میان شاه و معمار و نحوه مشارکت بانیان و تأثیرگذاری آنان در این حوزه ارائه نشده است. در این مقاله تأثیر صاحب منصبان درباری در فرآیند تکوین و توسعه معماری و ابنیه کاربردی و مذهبی دوره صفویه بررسی شده است. همچنین مجموعه (مسجد، حمام و بازارچه) علیقلی آقا به عنوان یکی از آثار معماری این دوره - که محصول گسترش اعتنا و توجه صاحب منصبان حکومتی به موضوع ساخت ابنیه مذهبی و کاربردی بوده است - معرفی شده است.

پرسش اصلی این مقاله این است که صاحب منصبان حکومتی چه تأثیری بر فرآیند توسعه و تحول معماری و شهرسازی عصر صفوی

داشته‌اند؟ چارچوب نظری این تحقیق بر این اصل استوار است که مشارکت غلامان شاه یکی از مؤلفه‌های اصلی توسعه معماری و شهرسازی عصر صفویان بوده است. در این مقاله از روش تاریخی - تحلیلی استفاده شده و گردآوری داده‌ها به صورت اسنادی و میدانی بوده است.

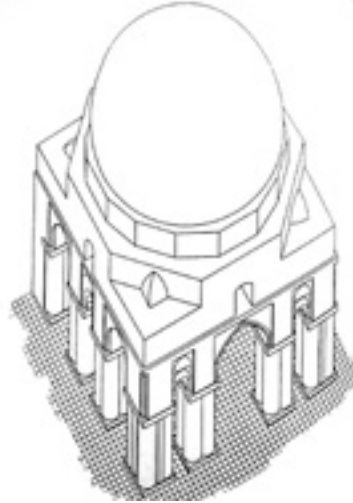
۲. پیشینه حمایت نخبگان از معماری پیش از صفویان

حمایت از معماری و ساخت و ساز بناهای کاربردی توسط نخبگان و بزرگان درباری در ایران پدیده‌ای جدید و مربوط به دوره صفویه نبوده است. ساختن آثار مهم معماری در شهرهای مختلف ایران توسط افراد خاص از دیرباز مرسوم بوده است. گاهی اوقات حمایت از ساخت آثار معماری به رقابتی میان بزرگان حکومتی تبدیل می‌شد که از آن جمله رقابت میان نظام‌الملک در ساخت گنبد جنوبی مسجد جامع عتیق اصفهان (تصویر ۱) و رقیبش تاج‌الملک در ساخت گنبد شمالی همان مسجد در دوره سلجوقیان (تصویر ۲) و ساخت ربع رشیدی توسط رشیدالدین فضل‌الله و مسجد علی‌شاه توسط رقیبش تاج‌الدین علی‌شاه در تبریز در دوره ایلخانان قابل اشاره هستند.

تا پیش از دوران صفویان، ساختن مسجد و مقبره و مدرسه، گذشته از اجر اخروی، برای بیان شأن و جاهت خود بانی بود؛ اما در دوره صفویان این کار به منظور بیان عظمت شاه و وفاداری بانی به شاه انجام می‌گرفت. غلامان بازوان خاندان سلطنتی در پدید آوردن آثار معماری بودند. مهندسان و معماران بودند که طرح را آماده می‌کردند و بنا را می‌ساختند؛ اما شغل غلامان شاه، یعنی سرکاری یا مشرفی عمارت، مستلزم نوعی اشتغال به معماری و مداخله در بنا بود که از صرف تدارک نیروی کار و مواد و مصالح فراتر می‌رفت (۱۳).

تصویر ۲- گنبد تاج‌الملک در مسجد جامع عتیق
اصفهان

تصویر ۱- گنبد خواجه نظام‌الملک در مسجد
جامع عتیق اصفهان

از مهم‌ترین حامیان هنر و معماری در دوره ایلخانی می‌توان از خواجه رشیدالدین فضل‌الله نام برد. رشیدالدین فضل‌الله بن عمادالدوله ابوالخیر همدانی (۶۴۷-۷۱۸ هـ ق / ۱۲۴۷-۱۳۱۸ م) که بیشتر به خواجه رشیدالدین معروف است، شخصیتی برجسته در تاریخ ایران است. او در مقام صاحب منصب و وزیر امرای ایلخانی، غازان و الجایتو، به اصلاحات اقتصادی عظیمی دست زد که وضع اقتصادی کشور را تثبیت کرد و چهل سال توفیق برای آن در پی آورد؛ ضمن این‌که در مقام هنرپرور، با جدیت تمام از هنر و ادب حمایت کرد؛ با شور و شوق به ساخت و ساز پرداخت. در زادگاهش، همدان، مجموعه‌ای طبی بنیاد کرد و در تبریز و در پایتخت جدید، سلطانیه، کاخ‌ها و بناهایی عمومی ساخت^(۱۴). نظام هنرپروری خواجه رشیدالدین در دو زمینه اهمیت و نمود بیشتری دارد: مقابله مجموعه‌ای و کتاب‌های مصور. ارتباط خواجه رشیدالدین با دیگر هنرپروران از طریق چرخه اداری و خانوادگی‌اش، او را در آن دوره به الگوی هنرپرورانی تبدیل کرد که تابع بسیاری از اندیشه‌ها و طرح‌های او بودند و بسیاری از هنرمندان دستگاه او را به

خدمت می گرفتند. کارهایی که به دست یا الهام از خواجه رشیدالدین صورت گرفت به زمانی بین سال‌های ۶۸۸ هـ.ق / ۱۲۹۰ م تا ۷۴۰ هـ.ق / ۱۳۴۰ م بازمی‌گردد. خواجه رشیدالدین، همچون دیگر درباریان، دارایی‌های خود را صرف طرح‌های معماری، در قالب موقوفات می‌کرد. او این طرح‌ها را در سلطانیه، یزد، بسطام و همدان اجرا کرد؛ اما بزرگ‌ترین آنها ربع رشیدی واقع در حومه شرقی تبریز بود. اگر چه اثر چندانی از این محل نمانده است، متن وقفنامه آن با تاریخ اول ربیع‌الاول ۷۰۹ هـ.ق / نهم اوت ۱۳۰۹ م همچنان باقی است. این وقفنامه نشان می‌دهد که مدخل ربع رشیدی مجتمعی عظیم بوده که به بخش اصلی راه داشته است (تصویر ۳).

تصویر ۳- بقایای ربع رشیدی در تبریز

این بخش مشتمل بوده است بر مجموعه مقبره بانی ربع در درون یک مسجد، اقامتگاه مهمانان یا دارالضیافه، خانقاهی برای صوفیان، دارالشفای سایر مستحدثات. درآمد موقوفات هنگفتی نزدیک به پنجاه هزار دینار به این مجموعه اختصاص یافته بود تا نام بانی این بنا جاودان شود و این ثروت نزد خاندانش محفوظ بماند (۱۵). از حامیان مهم هنر و معماری در دوره تیموریان باید از خواجه غیاث‌الدین پیر احمد خوافی نام برد. آنچه از ساخته‌های وی به جا مانده از درایت او در مدیریت و علاقه و اهتمام او به آبادانی حکایت می‌کند. تأکید او بر سنت وقف در ایجاد نظامی

برای بقای نهادهای عام‌المنفعه نمونه‌ای از اندیشه رایج در میان بزرگان عصر است. مقام او در دربار تیموری و وزارتش عمل او را الگوی دیگر بزرگان و قدرتمداران عصر کرد. خواجه غیاث‌الدین شیوه‌ای در وزارت در پیش گرفت که کار دیوان و رعیت را هم‌زمان به سامان آورد و از این رهگذر توانست ابواب خیرات را بر عموم گشاید^(۱۶). عمارت سر مزار شیخ زین‌الدین خوافی، جماعت‌خانه سر مزار زین‌الدین ابوبکر تایبادی و مدرسه غیاثیه خرگرد از جمله آثار معماری است که با حمایت خواجه غیاث‌الدین در دوره تیموری ساخته شدند (تصویر ۴).

تصویر ۴- مدرسه غیاثیه خرگرد

خواجه غیاث‌الدین بنای مزین و مجلل مدرسه غیاثیه خرگرد را در ۸۴۸ ه‍.ق در موطن خود، منطقه خواف در غرب شهر خرگرد ساخت. با سابقه‌ای که از خواجه غیاث‌الدین در وقف مزارع و مستغلات در تاریخ‌نامه‌ها ثبت است، می‌توان حدس زد که موقوفات گسترده‌ای از املاک خانوادگی‌اش را به این بنا پیوسته بود. این بنا کاری بود از وزیر مقتدر شاهرخ و استاد معمار معتبر زمان استاد قوام‌الدین شیرازی؛ و در مجموع همه نویسندگان عصر آن را مهم‌ترین اثر خواجه غیاث‌الدین دانسته‌اند^(۱۷).

ابراهیم سلطان (۷۹۶-۸۳۷ هـ.ق)، پسر شاهرخ تیموری یکی دیگر از مهم‌ترین بانیان معماری در دوره تیموریان است. آوازه او در هنرپروری و حمایت و جلب هنرمندان نیز به مانند شهرتش در خوشنویسی است. حکایت‌های فراوانی از او در حمایت و تشویق هنرمندان نقل کرده‌اند. در تاریخ‌نامه‌ها، به نحوی مبهم و پراکنده، ساخت دو مدرسه دارالصفاء و دارالایتام را در شیراز به او نسبت داده‌اند. این دو مدرسه از این جهت شایان توجه است که از محدود بناهایی است که ابراهیم سلطان در شیراز ساخت. هر چند از نقش او در ساخت یا بازسازی چند بنای دیگر در شیراز یاد کرده‌اند. گویا مدرسه دارالصفاء اهمیت بیشتری داشته است؛ زیرا ابراهیم سلطان را در آنجا دفن کرده‌اند^(۱۸).

۳. مروری بر نقش غلام بانی‌ها در تکوین معماری صفویه

نقشی که غلامان یا صاحب منصبان حکومتی صفویه در شکل دادن به محیط فرهنگی شان از طریق معماری داشتند، در تاریخ هنر و معماری ایران بی‌بدیل است. در این دوره مناسبات شاهان و غلامانشان صورت جدیدی پیدا کرد و برخی از ایشان به دستور شاهان صفوی نقش مهمی در ایجاد محیط فرهنگی و اجتماعی جامعه پذیرفتند. از این‌رو، مجموعه روابط جدیدی میان پادشاهان و غلامان و پدیدآوردگان آثار معماری پدید آمد.

حمایت غلامان از معماری و ساختن بناها در این دوره گاهی همانند حمایت نخبگان از معماری در دوره‌های تاریخی پیشین ایران و در سرزمین‌های اسلامی مجاور است؛ هر چند که در شکل و روابط در میان این دو تفاوت‌هایی هست. حمایت از معماری و ساختن بناها معمولاً فواید جانبی بسیاری برای حامیان و بانیان داشت. بانیان خیر از مال خود و گاه به نام و افتخار خود و خاندانشان بناهایی چون مدرسه، مسجد، مقبره، کاروان‌سرا برپا می‌کردند و از این راه در چشم مردم قدر و منزلت می‌یافتند و به تقوا و نیکوکاری شهره می‌شدند. وقف کردن بنا نوعی

حفاظت قانونی از دارایی و ثروت خانواده بود. وقف و حدود و قواعد آن را در کتیبه‌ها و وقفنامه‌ها می‌آوردند و از این راه، احداث بنا و بانی و واقف آن به مردم اعلان و معرفی می‌شد (۱۹).

در دوره صفویان، مأموریت غلامان این بود که از جانب بانی اصلی، یعنی شاه و خاندان سلطنتی، و به وکالت از او به حمایت از معماری بپردازند. این شکل وکالت و نمایندگی حامی و بانی نشان ضعف یا کاهش قدرت غلامان نیست، بلکه نشان تقویت ارتباط آنان با خاندان سلطنتی و تثبیت موقعیت آنان در مقام غلام شاه است. این صورت از رابطه غلامان و شاهان در نیمه قرن یازدهم هجری/ هفدهم م پدید آمد؛ یعنی زمانی که تصویر صفوی از شهر حکومتی شکل گرفت و اصفهان به پایتخت تبدیل شد (۲۰).

این طرز تفکر به پدید آمدن گونه‌ای از معماری انجامید که بناهایی متنوعی از مسجد و کاخ گرفته تا بناهای زیرساختی مانند پل و بند و جاده را شامل می‌شده است. همچنین مراکز تجاری مانند بازارها، مجموعه‌های مسکونی، کاروانسراها، آب‌انبارها، حمام‌ها و حتی احداث شهرهای جدید در حیطه مأموریت غلامان قرار داشت. در این دوره به ویژه در زمان حکومت شاه‌عباس غلامانی مانند محب علی بیگ‌الله، الله وردی خان، گنج علی خان و میرزا اتقی مشهور به ساروتقی طرح‌های عظیم معماری و شهرسازی را اجرا می‌کردند. این کار یا به دستور شاه صورت می‌پذیرفت یا مستقلاً توسط خود غلامان به عنوان وفاداران به اندیشه و دیدگاه شاه اجرا می‌شده است.

یکی از مهم‌ترین عوامل در ورود صاحب‌منصبان حکومتی و درباریان - که همگی غلامان شاهان صفوی محسوب می‌شدند - به ساحت ساخت و ساز آثار معماری عمومی، توسعه روزافزون محلات در شهرهای بزرگ ایران به ویژه اصفهان بوده است. بدون تردید حاکمان صفوی که خود را مکلف به پاسخگویی نیازهای عمومی محلات جدید نظیر مسجد، مدرسه، حمام، بازارچه، کاروانسرا و ...

می دیدند صاحب منصبان و غلامان خود را ترغیب و تشویق می کردند تا اموال و توان خود را در آبادانی شهرها به کار گیرند.

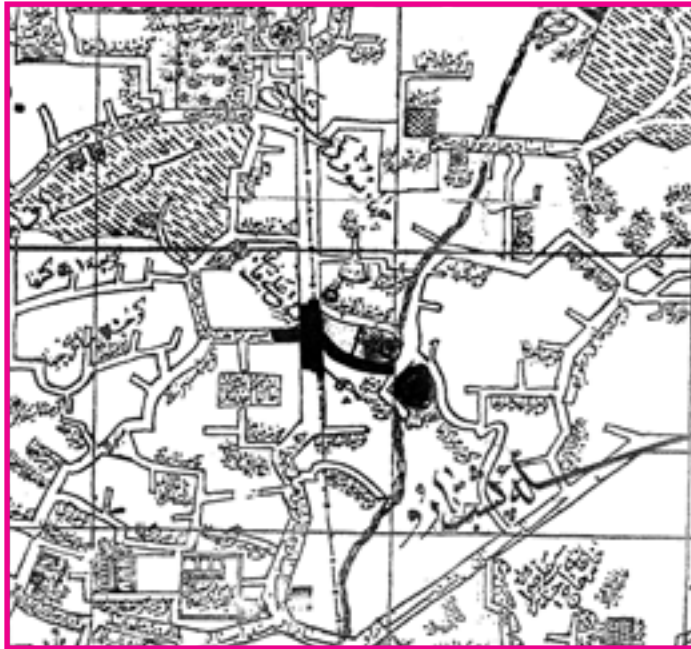
محب علی بیگ الله یکی از مشهورترین غلامان این دوره است که به ساخت آثار معماری ارزشمند همت گماشت. او را بیشتر به سبب نقشی می شناسند که در ساختن مسجد شاه اصفهان داشته است. محب علی بین سال های ۱۰۲۰ هق / ۱۶۱۱ م و ۱۰۲۸ هق / ۱۶۱۹ م در جریان معماری بناها نقش مهمی داشته است. او بخشی از املاک خود را وقف مسجد کرد و بیش از سی درصد موقوفات مسجد از او بود و در وقفنامه مسجد، نام او بلافاصله پس از نام شاه آمده است و او را متولی وقف کرده اند^(۲۱).

الله وردی خان یکی دیگر از صاحب منصبان دوره صفوی است که سهم مهمی در توسعه معماری عمومی در نیمه اول قرن یازدهم هق / هفدهم م داشته است. بنای پل الله وردی خان و ساخت بناهای متعدد مهمی در فارس و جاهای دیگر از جمله بنای دو آشکوبه و عظیم نزدیک سراب برای رساندن آب به شیراز، قلعه ای در نزدیکی روستایی در فارس، قیصریه ای بزرگ در لار، سرایی مجلل برای شاه عباس نزدیک نهاوند و مدرسه خان در شیراز از مهم ترین اقدامات وی در توسعه معماری صفوی بوده است.

یکی دیگر از خادمان و غلامان بانی در دوره صفویه گنج علی خان زیگ، از مریدان کرد شاه عباس اول و والی کرمان است. دوره حکومت گنج علی خان در کرمان بیش از هر چیز با مجموعه موقوفات (میدان، بازارها، حمام، آب انبار، کاروانسرا، مدرسه، ضرابخانه) در میانه بازار کرمان در یادها مانده است. از جمله آثار گنج علی خان در کرمان می توان به باغ ها (باغ بیرم آباد، باغ عباس آباد، باغ نعمت آباد، باغ عشرت آباد و ...)، قنات ها (قنات های شهر آباد، گنج آباد، بعلی آباد و...) ^(۲۲) و میدان کرمان با شباهت هایی به میدان نقش جهان اصفهان ولی در مقیاسی کوچک تر اشاره کرد.

در میان حامیان و بانیان معماری دوره صفویه در میان غلامان بزرگ شاه هیچ

کدام با میرزا تقی، مشهور به ساروتقی، قابل مقایسه نیست. کارهای متنوع ساختمانی ساروتقی، چون شهرهای جدید، جاده‌های بسیار، مرمت و نوسازی مقبره امام علی علیه السلام، تکمیل مدرسه‌ای در قزوین، تغییرات اساسی در کاخ عالی قاپوی اصفهان، دو کاخ، دو مسجد و یک کاروان‌سرا در پایتخت از اعتماد بسیار شاه و قدرت فردی او حکایت می‌کند. ساروتقی تیزهوش‌ترین و زیرک‌ترین حامی و بانی در دوره صفویه است. او در آغاز کار، صرفاً نماینده و جانشین حامی و بانی اصلی معماری، یعنی شاه، بود. اما زمانی که صدر اعظم شد، خود در قلب قدرت قرار گرفت و هر چند که آثار معماری او در زمان شاهان صفوی ساخته می‌شد، با مال او و به نام او بنا می‌شد (۲۳).

تصویر ۵- موقعیت مجموعه علیقلی آقا در محله بیدآباد.

در بررسی دلایل همراهی و مشارکت صاحب منصبان، غلامان و درباریان صفوی در عرصه ساخت و ساز معماری عمومی ذکر چهار عامل یا زمینه اصلی قابل اشاره می‌باشد که به اختصار در جدول زیر آورده شده است:

جدول شماره ۱- عوامل و زمینه‌های بسترساز حضور پرننگ غلامان در تکوین معماری عصر صفویه

عوامل و زمینه‌های بسترساز	
عامل مذهبی	تشیع به عنوان مذهب رسمی و ضرورت توسعه شهرها و معماری عمومی بر پایه جهان بینی شیعی و ترویج فرهنگ وقف در میان نخبگان
عامل تاریخی	تجارب حکومت‌های پیشین در زمینه حضور و نقش پرننگ صاحب منصبان و غلامان درباری در توسعه معماری
عامل سیاسی	تغییر مناسبات میان شاه و غلامان و استقرار حکومت بر پایه نظام غلامان
عامل اجتماعی	توسعه محلات در شهرهای بزرگ، ایجاد شهرهای جدید، افزایش مطالبات اجتماعی در زمینه توسعه زیرساخت‌های عمومی و تکلیف حکومت به پاسخ‌گویی به این نیازها

۴. علیقلی آقا، غلام بانی عصر سلطان حسین

اقدام علیقلی آقا در ساخت مسجد، حمام و بازارچه‌ای به نام خود، ادامه جریانی در زمینه ساخت و ساز آثار معماری عمومی در عصر صفوی است که با اقدامات صاحب منصبان حکومتی نظیر الله وردی خان، محب علی بیگ‌الله، گنج علی خان و ساروتقی شکل گرفت. با این تفاوت که علیقلی آقا به مانند افراد مورد اشاره شخصیت تأثیرگذاری در تاریخ عصر صفوی نبوده است - یا حداقل این موضوع در جایی ثبت نشده است - بنابراین در کتب تاریخی از او نامی برده نشده و اطلاعات موجود درباره وی، از چند کتاب معاصر و نیز از روی کتیبه سردر مسجد و همچنین متن وقفنامه مسجد به دست آمده است (۲۴).

بر پایه اسناد موجود علیقلی آقا، برادر خسرو آقا، یکی از خواجگان و محارم دربار شاه سلیمان و سلطان حسین بوده است (۲۵). در متن کتیبه سردر مسجد علیقلی آقا آمده است: «بسم الله الرحمن الرحيم، لقد تصدی لاتمام هذا المسجد ... فی زمن الدوله الشاه سلطان حسین ... عالیجناب ... محرم حریم الدوله السنیة العظمی و مقرب الحضرة العلیه الکبری الحاج علیقلی آقا ...».

همچنین در متن وقفنامه آمده است: «لهذا در این اوان سعادت نشان کرامت توامان که الطاف ازلی و فیوضات لم یزلی شامل و متکفل امال عالیحضرت ... زبده مقربان درگاه گیتی پناه و عمدۀ محرمان بارگاه عرش اشتباه ... علیقلی آقا ضاعف الله تعالی قدره العالی گردیده ...».

به استناد متن وقفنامه و کتیبه مسجد هیچ شکی باقی نمی ماند که علیقلی آقا از خواجه سرایان حرم شاه سلطان حسین بوده است، اما درباره برادرش یعنی خسرو آقا که او نیز از خواجه سرایان دربار بوده است، به مطلبی اشاره نشده است. تنها آنچه در کتب ثبت شده این است که این دو برادر در کودکی و جوانی در حرم شاه سلیمان بوده و بعداً نیز از خواجه سرایان صاحب نفوذ حرم سلطان حسین به شمار می آمده اند. در دوره سلطان حسین صفوی برخی خواجه سرایان از نفوذ بسیاری برخوردار شده به طوری که شخصی مانند علیقلی آقا که مستخدم محسوب می شده آن قدر تمکن مالی به هم رسانده که توانسته مجموعه ای موقوفه شامل مسجد، حمام و بازارچه بسازد و این مسلمانان در اثر نفوذ و اعتبار فراوان او نزد سلطان حسین بوده است. چرا که از حدود پانصد تن دیگر خواجه سرایان - طبق آمار کمپنر- به ندرت نام کسی دیگر بر جای مانده است. حتی خسرو آقا برادر وی نیز که تنها یک حمام ساخته بود، نامش بیشتر به واسطه شهرت علیقلی آقا بر جای مانده است (۲۶).

درباره دلایل احداث این مجموعه داستانی در میان اهالی این محله رواج یافته است. براساس این داستان در زمان علیقلی آقا، پیرمردی فقیر و نابینا در این محله زندگی می کرد که بضاعت مالی نداشت. در یکی از سالها علیقلی آقا به سفر حج مشرف می شود ایشان در هنگام طواف خانه خدا مرد فقیر محله را می بیند و پس از بازگشت از سفر به نزد او می رود و می پرسد: «تو که بضاعت مالی برای سفر حج نداشتی پس چگونه به حج رفته بودی؟» مرد فقیر در پاسخ از این سفر اظهار بی اطلاعی می کند و می گوید که در طول سفر علیقلی آقا در اصفهان به سر می برده است.

کار به استشهاد محلی کشیده می‌شود و علیقلی آقا متوجه می‌شود که پیرمرد درست می‌گوید، بنابراین گمان می‌کند که پیرمرد احوال روحانی دارد. بنابراین از او می‌خواهد که هر حاجتی دارد بگوید تا آنها را برآورده کند. پیرمرد از علیقلی آقا می‌خواهد که رفاه مردم محله را تأمین کند. از این رو علیقلی آقا هم دستور ساختن حمام، مسجد و بازارچه‌ای را در محله بیدآباد می‌دهد و از آن زمان به بعد این محله رونقی دوچندان می‌گیرد.

۵. موقعیت شهری مجموعه علیقلی آقا

۸۵

مجموعه علیقلی آقا در محله بزرگ بیدآباد، یکی از محلات بزرگ شمال شهر اصفهان واقع شده است که قدمت آن به پیش از دوره سلجوقی باز می‌گردد. در حال حاضر به علت خیابان‌کشی‌های متعدد، وضعیت محلات و حدود آن نسبت به یکدیگر، چنان در هم آمیخته است که تعیین و تمیز آنها و اظهار نظر قطعی در مورد محدوده محلات، همچون گذشته، کار آسانی به نظر نمی‌رسد. اما به طور خلاصه محله بیدآباد از شمال به خیابان‌های جامی و قبله دعا، از شرق به خیابان چهارباغ پایین، از جنوب به خیابان مسجد سید و از غرب به خیابان آیت‌الله کاشانی محدود است. این محله دارای مراکز محله‌ای متعدد است که بزرگ‌ترین و مهم‌ترین آنها، مرکز محله علیقلی آقا می‌باشد (تصویر ۵ و ۶).

البته لازم به ذکر است زمانی که مجموعه علیقلی آقا ساخته نشده بود، محله‌ای به این نام وجود نداشته و این نام بعدها به این محله اطلاق شده است. محل مجموعه علیقلی آقا، محله شیخ ابومسعود معرفی شده است. چنانچه در متن وقفنامه مسجد چنین تصریح شده است: «... به مسجد مزبور که واقع است در محله شیخ ابومسعود رازی من محلات دارالسلطنه اصفهان».

محله بزرگ بیدآباد که جزیی از محلات و نواحی شمال رودخانه زاینده‌رود و از محلات قدیمی اصفهان به شمار می‌آید در قرن چهارم هجری قمری و در

زمان علاءالدوله خارج از حصار و باروی شهر بود، اما به طور مسلم در زمان صفویه داخل باروی شهر قرار گرفته و به عنوان ناحیه بزرگ و پرجمعیت تقسیماتی کوچک‌تر را از محلاتی چون علیقلی آقا که خود یکی از مهم‌ترین و بزرگ‌ترین آنهاست شامل می‌شده است.

تصویر ۶- موقعیت مرکز محله علیقلی آقا روی نقشه شهر اصفهان (مأخذ: نقشه شهر اصفهان، انتشارات سبح)

۶. مجموعه علیقلی آقا

مجموعه بناهای علیقلی آقا پس از مجموعه مدرسه، کاروان‌سرا و بازار سلطانی چهارباغ اصفهان مهم‌ترین بنای دوره سلطان حسین صفوی است. کارهای ساختمانی آن تا دو سال پس از بهره‌برداری و اتمام سردر مدرسه چهارباغ هم‌زمان بوده است (۲۷). این مجموعه توسط علیقلی آقا در محله بزرگ بیدآباد واقع در شمال شهر اصفهان ساخته شده است. کالبد این مجموعه براساس متن وقفنامه شامل ابنیه زیر بوده است:

- مسجد (شامل صحن مسجد، مدرسه یا حجره‌های فوقانی و سقاخانه مسجد)
(تصویر ۷)؛

- حمام (شامل حمام بزرگ و کوچک، چهارحوض و یا دریاچه)؛

- دکاکین (شامل چهار باب دکان در جنب مسجد)؛

- بازارچه (شامل قهوه‌خانه، کارخانه صباغی، کارخانه شعرافی، سی باب دکان، بیست باب حجرات فوقانی)؛

- چهارسوق (شامل چهارسوق و سقاخانه آن).

الف) مسجد

براساس متن کتیبه سردر مسجد و نظر جابر انصاری^(۲۸)، ساخت بنای مسجد در سال ۱۱۱۲ هـ ق شروع شده و زمانی که با دستور شاه سلطان حسین شروع به تکمیل این مجموعه می‌کند، بنای مسجد نیمه تمام بوده است. او این بنا را ده سال بعد یعنی در سال ۱۱۲۲ هـ ق به پایان رسانیده و این تاریخ در کتیبه سردر مسجد ثبت شده است (تصویر ۸ و ۹).

تصویر ۷- مسجد علیقلی آقا

تصویر ۸- کتیبه‌ای در مسجد علیقلی آقا که نشان می‌دهد این مجموعه در دوره حکومت سلطان حسین احداث شده است.

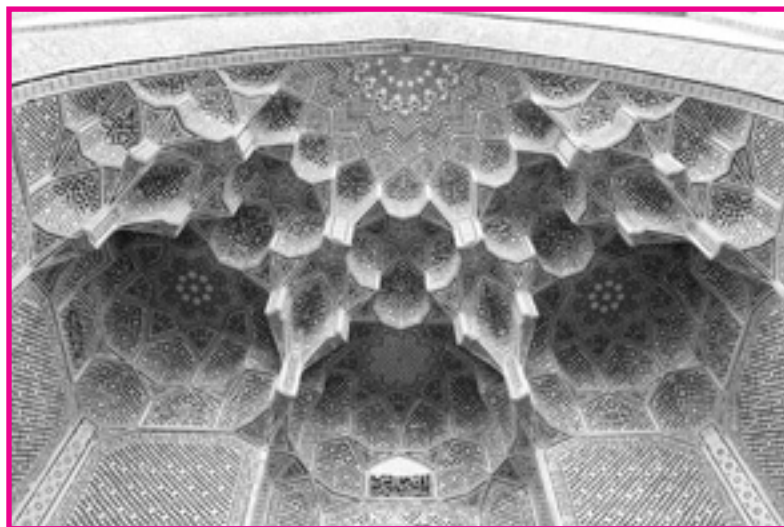

تصویر ۹- درج سال اتمام مسجد در کتیبه سردر ورودی آن

کتیبه سردر مسجد به خط ثلث قهوه‌ای رنگ و به خط علی نقی امامی از خوشنویسان این دوره می‌باشد. این مسجد مطابق وقفنامه آن از سه بخش مهم مسجد، حجرات معینه مشخصه فوقانیه (مدرسه) و سقاخانه تشکیل شده است. رفیعی مهرآبادی درباره معماری و تزئینات این مسجد نوشته است: «گلدسته مسجد بر بالای سردر، و مسجد با کاشی‌های الوان و نقوش هندسی و گره‌سازی مانند طرح‌های مدرسه چهارباغ تزئین شده است (تصویر ۱۰)، صحن مسجد مستطیل و طولش از شمال به جنوب و حوض و مهتابی ندارد. در طرف جنوب، ایوان و

محرابی دارد که ازاره‌اش از سنگ مرمر و در بالا دارای کاشیکاری معرق نفیس است. در سمت مشرق دارای شبستان کوچکی است که در اواخر قرن سیزدهم به مسجد اضافه شده است» (۲۹).

این شبستان زیبا و نفیس در شرق حیاط مسجد قرار دارد و بر کتیبه آن با خط نستعلیق سفید بر زمینه کاشی لاجوردی اشعاری نوشته شده است. مفاد این اشعار حاکی از این است که شبستان در سال ۱۲۹۷ هـ ق یعنی در زمان سلطنت ناصرالدین شاه قاجار به مسجد افزوده شده است. خطاط این کتیبه عبدالجواد و استاد کاشیکار آن محمد اسماعیل است.

تصویر ۱۰- تزئینات و کاشیکاری مسجد علیقلی آقا

با توجه به همزمانی احداث مدرسه چهارباغ و مسجد علیقلی آقا به نظر می‌رسد هنرمندانی که در احداث سردر مدرسه چهارباغ نقش داشته‌اند، عهده دار احداث سردر مسجد علیقلی آقا نیز بوده‌اند. اما برخلاف سنت رایج دوره صفویه که احترام خود را به مذهب شیعه، حتی الامکان با قرار دادن نام علی ع در جای جای کتیبه‌ها و نقوش سردر نشان می‌داده‌اند، آرایه‌های سردر این مسجد به جز کتیبه‌های قرآنی هیچ نشانی از نام آنان به دست نمی‌دهد (۳۰).

مسجد علیقلی آقا از نظر بهره‌گیری از خطوط زیبای ثلث و نستعلیق مربوط به دوره صفویه و قاجار و کاشیکاری نفیس یکی از بناهای ارزشمند اصفهان به شمار می‌رود.

ب) حمام

نقل مؤلف تاریخ اصفهان از ساخت حمام در سال ۱۱۱۲ ه.ق و بالاخره تاریخ ۱۱۲۵ ه.ق در انتهای وقفنامه حمام نشان می‌دهد که حمام علیقلی آقا از آثار نیمه اول قرن دوازدهم هجری است. این حمام متشکل از سه قسمت حمام بزرگ (مردانه)، حمام کوچک (زنانه) و چهار حوض است. حمام کوچک و حمام بزرگ براساس وقفنامه در سال ۱۱۲۵ ه.ق ساخته شده و در آن ذکر گردیده که علیقلی آقا آن را از دارایی خود احداث نموده است. چهارحوض نیز برپایه متن حاشیه وقفنامه دو سال بعد در ۱۱۲۷ ه.ق به پایان رسیده و مانند حمام وقف مسجد گردیده است.

تصویر ۱۱- فضای چهارحوض حمام علیقلی آقا و استخری آن

چهارحوض فضای وسیع و کشیده‌ای در کنار گرمخانه است. این فضا با تویزه‌ها و طاق‌های وسیعی پوشانیده شده که هشت ستون سنگی آن را بر دوش خود دارند.

استخر وسیعی در میانه این فضا بیشتر سطح آن را فرا گرفته است. این استخر به منظور شنا و آب تنی استفاده می شده است. در دو سوی محور اصلی این فضا با دو شاه نشین با قاعده نیم هشت وجود دارد که معروف است یکی برای شیرجه و پرش و دیگری جایگاه تماشاچیان بوده است (تصویر ۹).

مجموعه این دو حمام به گونه ای طراحی شده که سربینه های دو حمام مجاور هم گرمخانه ها در کنار یکدیگر قرار گیرند، بدین ترتیب با نزدیک هم واقع شدن فضاهایی با درجه حرارت مشابه، اتلاف حرارت کمتری صورت می گیرد (تصویر ۱۲).

تصویر ۱۲- فضای گرمخانه و حوضچه میان آن جهت شست و شوی پاها

در جوار حمام دالان گاورو و چاه استخری در انتهای آن وجود دارد که برای تأمین آب مورد نیاز حمام ها به کار می رفته است، به طوری که با حرکت گاو در دالان آب از چاه کشیده می شد و داخل استخر فرو می رفت. آب این حمام از نهر مادی منشعب از آب زاینده رود تأمین می شده است. حمام علیقلی آقا دارای تزئینات و نقاشی هایی از سه دوره تاریخی صفوی با تلفیقی

از کاشیکاری و آهک بری - نقاشی و کاشیکاری قاجار - و نقاشی دوره پهلوی است. البته از آنجا که این بنا پس از احداث در دوره‌های بعدی نیز مورد استفاده قرار می‌گرفته، طبیعی است تعمیرات و یا الحاقاتی در آن صورت پذیرفته باشد (تصویر ۱۳).

تصویر ۱۳ - نمونه‌ای از تزئینات و نقاشی دیواری حمام

یکی از ویژگی‌های این گرمابه، روش تأمین روشنایی آن است. روشنایی این حمام از طریق روزنه‌هایی تأمین شده که بر روی سقف گنبدی شکل حمام تعبیه گردیده است. در این روزنه‌ها شیشه‌های محدب و عدسی شکل کار گذاشته شده بود. خاصیت محدب این شیشه‌ها علاوه بر جلوگیری از اتلاف انرژی، باعث شکست نور شده و نور را در مجموعه پخش می‌کرده است. در واقع معماران بنا از خاصیت ذره‌بین، برعکس استفاده نموده و به راحتی فضای داخل حمام را روشن کرده‌اند. ویژگی جالب دیگر این که شیشه‌های به کار رفته از یک طرف نور را عبور می‌دهند و کسی که در پشت بام باشد نمی‌تواند داخل حمام را ببیند (تصویر ۱۴).

تصویر ۱۴- نورگیرهای حمام علیقلی آقا

ج) دکاکین

منظور چهار باب دکان کنار مسجد است که درباره آنها در متن وقفنامه آمده است: «...و تمامت موازی چهار باب دکاکین معینه واقع در جنب مسجد مرقومه...» (تصویر ۱۵).

تصویر ۱۵- دکاکین یا چهار باب دکان در کنار مسجد که در متن وقفنامه ذکر شده‌اند.

د) بازارچه و چهارسوق

بازارچه مزبور در مرکزیت و در امتداد محور تاریخی علیقلی آقا واقع شده و دارای دو راسته اصلی و بزرگ و یک راسته فرعی و کوچک و نیز یک چهارسوق با دهنه‌ای به قطر ۱۱/۱۰ متر و ارتفاع ۱۱/۲۶ متر در مرکز می‌باشد (تصویر ۱۶).

تصویر ۱۶- یکی از راسته‌های بازار علیقلی آقا

بر اساس متن حاشیه و وقننامه عملیات احداث بازارچه و چهارسوق در سال ۱۱۲۷ ه‍.ق خاتمه یافته است. بازارچه علیقلی آقا شامل یک قهوه‌خانه، کارخانه صباغی، کارخانه شعربافی، سی باب دکان و بیست حجره فوقانی می‌باشد که در متن وقننامه درباره آنها آمده است: «بازارگاه رفیعی محاذی مسجد مزبور در جنب حمام مزبور مشتمل بر یک باب قهوه‌خانه و کارخانه صباغی و کارخانه شعربافی و موازی سی باب دکان و موازی بیست باب حجرات فوقانیه فوق دکان مزبوره...». در متن وقننامه چنین تصریح شده است که علیقلی آقا بازارچه، قهوه‌خانه،

کارخانه‌ها، حجره‌ها و دکان‌های آن را وقف مصالح مسجد و مدرسه کرده است. همچنین در این وقفنامه درباره چهارسوق و سقاخانه مربوط به آن چنین تصریح شده است: «سقاخانه را بر عام مسلمین شیعه اثنی عشری وقف فرمود و ثواب آن را روح مقدس سیدالشهدا و خامس آل عبا صلوات الله علیه قربت فرمود...» (تصویر ۱۷).

تصویر ۱۷- چهارسوق و سقاخانه

۷. فرایند حیات تاریخی و اجتماعی مجموعه

توسعه و ترویج فرهنگ شریف وقف به ویژه در دوره صفویه و ضرورت استمرار اداره موقوفات مطابق نظر واقف و براساس آنچه در متن وقفنامه‌ها آمده یکی از از مهم‌ترین دلایل و عوامل حفظ و استمرار حیات اجتماعی بناهای موقوفه و ابنیه ساخته شده توسط غلام بانیان از زمان‌های گذشته تا به امروز می‌باشد. وقفنامه‌ها مهم‌ترین مسائل مربوط به بناهای عمومی از جمله نحوه تأمین درآمد، تخصیص هزینه‌ها، مدیریت، سازماندهی نیروی انسانی، امور خدماتی، امور آموزشی، امور

نگهداری و مرمت و ... را روشن ساخته و مدیران این مجموعه‌ها را ملزم به پابندی و انجام این توصیه‌ها و دستورات می‌کند.

وقفنامه مجموعه علیقلی آقا به عنوان یک سند معتبر ضمن شفاف ساختن تاریخ و نحوه احداث این مجموعه، پرده از راز حیات و پویایی چندین سده‌ای این مجموعه معماری عمومی برداشته و ما را به گوشه‌ای از فرهنگ پویای معماری و شهرسازی عصر صفویه رهنمون خواهد کرد.

بی‌گمان از این وقفنامه می‌توان در فهم طرز استفاده از این مجموعه کمک گرفت. اگر درست باشد که عامل تعیین کننده در معماری ایران کارکرد بوده است نه صورت، این اطلاعات از همه نوع اطلاعاتی مهم‌تر است. از وقفنامه می‌توان اطلاعاتی نیز درباره دیگر وجوه زندگی در دوره صفویان به دست آورد؛ زیرا در آن، عنوان‌ها معین شده و وظایف وصف شده، و مزد افراد دخیل در مجموعه فهرست شده است.

وقفنامه این اثر سندی است که روش‌های ماندگاری و پویایی حیات آثار معماری مذهبی و کاربردی عصر صفویه - به ویژه آثاری که توسط غلامان بانی احداث شده‌اند - را حتی تا زمان حاضر روشن می‌سازد. در وقفنامه مذکور ساختار مدیریت، تأمین منابع مالی، نگهداری و تعمیرات و نیروی انسانی در امور خدماتی، مذهبی و آموزشی و حدود فعالیت‌های فرهنگی، مذهبی و اقتصادی مجموعه روشن و شفاف بیان شده است.

بی‌گمان این سند تاریخی ضمن تأکید بر تحقق روزافزون سنت‌های حسنه مذهبی در این عصر، تیزهوشی، مدیریت و آینده‌نگری تعهدآور بانیان خیر آثار معماری شکوهمند عصر صفوی را بیان می‌دارد.

نتیجه‌گیری

هنرپروران، بانیان و حامیان خلق آثار هنری یکی از مهم‌ترین عوامل در تاریخ هنر

ایران بوده و هستند. معمولا در شناخت جایگاه و مقام هنرپروان و حامیان در تاریخ هنر ایران دچار افراط و تفریط بوده‌ایم؛ گاه حامیان و بانیان را فقط مهیاکننده امکانات و تجهیزات برای هنرمندان دانسته‌ایم و گاه هنر را صرفا محصول تصمیمات سیاسی و اراده سیاسیون دانسته‌ایم. در اینجا سخن از آن نبوده است که بانیان هم‌رتبه هنرمندان و خالقان اثر بوده‌اند بلکه اینان در زمره علت‌های اصلی خلق آثار هنری و معماری بوده‌اند؛ و بنا به دلایل مختلف حامیان، بانیان و هنرپروان در تحول و گسترش معماری و شهرسازی در عصر صفویه نقش ممتازی داشته‌اند.

شکل‌گیری حکوت قدرتمند صفویه در ایران بسترساز تحولات چشمگیری بوده است. تحکیم و تثبیت خاندان سلطنتی با یاری و کمک غلامان و صاحب منصبان دیوانی و لشکری و پدید آوردن محیط مصنوع شایسته این سلسله از جمله این تحولات بوده است. این تحولات به ویژه از زمان حکومت شاه عباس اول و انتخاب اصفهان به عنوان پایتخت صفویه ظهور و بروز بیشتری یافت. هم‌زمانی ایجاد پایتختی جدید و استقرار حکومت بر پایه نظام غلامان مهم‌ترین عامل تکامل و توسعه درخشان معماری و شهرسازی در عصر صفوی بوده است. آرمان و اندیشه شاه عباس در زمینه تحقق سلطنتی الهی بر زمین از طریق دو عامل تحقق یافت؛ پدید آوردن آرمانی محیط مصنوع پایتخت و تثبیت و تحکیم سلطنت از طریق بازنگری در رابطه حکومت با غلامان و صاحب منصبان.

این دو عامل مهم زمینه‌ساز گسترش فضای مشارکت و همکاری میان شاه و صاحب منصبان در گسترش معماری عمومی و شهرسازی بوده است.

مجموعه بناهای علیقلی آقا مصداقی از مشارکت صاحب منصبان حکومتی در توسعه معماری کاربردی و مذهبی صفویه است و نشان می‌دهد که معماری این دوره در تمامی ابعاد حیات فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی مردم حضوری زنده، فعال و پویا داشته است.

پی‌نوشت‌ها:

۱. استادیار دانشکده هنر و معماری دانشگاه پیام نور واحد تهران.
۲. استاد دانشگاه هنر تهران.
۳. کارشناس ارشد پژوهش هنر از دانشگاه پیام نور واحد تهران و دکترای دامپزشکی.
۴. عظمت فراموش شده، ص ۴۲.
۵. کتاب ماه و هنر، شماره ۱۳۰، ص ۹۵.
۶. دولت و حکومت صفویان، ص ۶۵.
۷. تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران، ص ۳۸۱.
۸. همان.
۹. دولت و حکومت صفویان، ص ۱۵۲.
۱۰. اصفهان تصویر بهشت، ص ۱۶۹.
۱۱. تاریخ هنر در سرزمین‌های اسلامی، ص ۱۹.
12. New Elites of Safavid Iran
۱۳. فصلنامه گلستان هنر (در تاریخ هنر و معماری ایران زمین)، سال چهارم، شماره ۳، صص ۳۰-۳۱.
۱۴. الگوهای هنرپرووری و آفرینش هنری در ایران دوره ایلخانیان: مورد خواجه رشیدالدین، ص ۴۸.
۱۵. همان، صص ۳۲-۳۳.
۱۶. فصلنامه گلستان هنر (در تاریخ هنر و معماری ایران زمین)، سال چهارم، شماره ۳، ص ۸۸.
۱۷. همان.
۱۸. همان، ص ۹۰.
۱۹. همان، ص ۲۵.
۲۰. همان.
۲۱. همان، صص ۲۸-۲۷.
۲۲. همان، صص ۱۳-۹.
۲۳. همان، صص ۳۰-۲۹.
۲۴. مطالعه و شناخت مرکز محله علیقلی آقا و طرح مرمت و احیای حمام، ص ۴۴.
۲۵. همان، ص ۹۳.
۲۶. همان، ص ۴۶.
۲۷. نامه معماری و شهرسازی (دوفصلنامه)، شماره ۶، ص ۱۵۹.
۲۸. تاریخ اصفهان، ص ۳۷۲.
۲۹. آثار ملی اصفهان، صص ۷۱۸-۷۱۷.
۳۰. نامه معماری و شهرسازی (دوفصلنامه)، شماره ۶، صص ۱۶۰-۱۵۹.

منابع و مأخذ:

۱. مقاله «ویژگی‌های حمام‌های ایران در دوره صفوی»، محمد افروغ، کتاب ماه هنر، شماره ۱۳۰، تهران، تیر ۱۳۸۸.
۲. تاریخ هنر در سرزمین‌های اسلامی، انور الرفاعی، ترجمه عبدالرحیم قنوت، مشهد، جهاد دانشگاهی مشهد، ۱۳۷۷.
۳. اصفهان تصویر بهشت، ه استیرلن، ترجمه جمشید ارجمند، تهران، فرزانه روز، ۱۳۷۵.
۴. دون ژوان ایرانی، بیات اروج بیک، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران، ۱۳۳۸.
۵. مقاله «الگوهای هنرپروری و آفرینش هنری در ایران دوره ایلخانیان: مورد خواجه رشیدالدین»، شیلا بلر، ترجمه ولی‌الله کاوسی، فصلنامه گلستان هنر (در تاریخ هنر و معماری ایران زمین)، سال چهارم، شماره ۳، تهران، فرهنگستان هنر، پاییز ۱۳۸۷.
۶. «معماری و جامعه در دوره ایلخانیان: تحلیل وقفنامه ربع رشیدی»، ترجمه مهرداد قیومی، فصلنامه گلستان هنر (در تاریخ هنر و معماری ایران زمین)، سال چهارم، شماره ۳، تهران، فرهنگستان هنر، پاییز ۱۳۸۷.
۷. مقاله «واکاوی رمز نهفته در سردر مسجد علیقلی آقا»، حسین پورنادری، نامه معماری و شهرسازی (دوفصلنامه)، شماره ۶، تهران، دانشگاه هنر، بهار و تابستان ۱۳۹۰.
۸. تاریخ عالم آرای عباسی، اسکندر بیک ترکمان، به کوشش ایرج افشار، جلد یکم، تهران، امیرکبیر، ۱۳۵۰.
۹. تاریخ اصفهان، حاج میرزا حسن خان جابری انصاری، تصحیح و تعلیق جمشید مظاهری، اصفهان، مشعل، ۱۳۷۸.
۱۰. آثار ملی اصفهان، ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی، تهران، سلسله انتشارات انجمن آثار ملی، ۱۳۵۲.
۱۱. مقاله «آثار گنج‌علی‌خان و علی مردان‌خان در ایران و شبه قاره، با تکیه بر باغ شالیمار لاهور»، مهرنوش سروش و سیدعمادالدین خضرائی، فصلنامه گلستان هنر (در تاریخ هنر و معماری ایران زمین)، سال چهارم، شماره ۳، تهران، فرهنگستان هنر، پاییز ۱۳۸۷.
۱۲. مقاله «غلامان بانی: گزارشی از فصل چهارم کتاب غلامان شاه: نخبگان جدید ایران در دوره صفویان»، مهدی سلطانی، فصلنامه گلستان هنر (در تاریخ هنر و معماری ایران

۱۹. مقاله «خواجه غیاث الدین پیر احمد خوافی، بانی مدرسه غیاثیه خرگرد»، مهدی گلچین عارفی، فصلنامه گلستان هنر (در تاریخ هنر و معماری ایران زمین)، سال چهارم، شماره ۳، تهران، فرهنگستان هنر، پاییز ۱۳۸۷.
۲۰. انقراض سلسله صفویه، لارنس لکهارت، ترجمه مصطفی قلی عماد، تهران، انتشارات مروارید، ۱۳۶۸.
۲۱. مقاله «قوام‌الدین شیرازی، معمار دوره تیموریان»، داند ویلبر، ترجمه هدیه نوربخش، فصلنامه گلستان هنر (در تاریخ هنر و معماری ایران زمین)، سال چهارم، شماره ۳، تهران، فرهنگستان هنر، پاییز ۱۳۸۷.
۲۲. عظمت فراموش شده، حسین یزدی، تهران، انتشارات سپیده، ۱۳۸۳.
۲۳. «انتقال پایتخت صفویه به اصفهان: علل و پیامدهای آن»، مجله رشد آموزش تاریخ، شماره ۲۳، تهران، تابستان ۱۳۸۵.
24. New Elites of Safavid Iran, Babaie Sussan, Kathryn Bbabayan, Ina Baghdiantz McCabe and Masume Farhad, Slaves of Shah I.B. Tauris, 2004.
- زمین)، سال چهارم، شماره ۳، تهران، فرهنگستان هنر، پاییز ۱۳۸۷.
۱۳. دولت و حکومت صفویان، راجر سیوری، ترجمه کامبیز عزیزی، چاپ ششم، تهران، نشر مرکز، ۱۳۷۸.
۱۴. مقاله «ابراهیم سلطان، بانی مجموعه دارالصفای شیراز»، صحراگرد، فصلنامه گلستان هنر (در تاریخ هنر و معماری ایران زمین)، سال چهارم، شماره ۳، مهدی تهران، فرهنگستان هنر، پاییز ۱۳۸۷.
۱۵. تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران، ابوالقاسم طاهری، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۳.
۱۶. مطالعه و شناخت مرکز محله علیقلی آقا و طرح مرمت و احیای حمام (پایان‌نامه کارشناسی ارشد مرمت بنا)، محسن طبسی، اصفهان، دانشگاه هنر اصفهان، ۱۳۷۸.
۱۷. «بازخوانی وقفنامه و بررسی کالبدی مرکز محله علیقلی آقا»، صفا (نشریه علمی و پژوهشی معماری و شهرسازی)، شماره ۳۵، تهران، دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی، پاییز و زمستان ۱۳۸۱.
۱۸. سفرنامه کمپفر، انگلبرت کمپفر، ترجمه کیکاوس جهانداری، تهران، خوارزمی، ۱۳۶۳.